

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

I, ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Զուարթնոց եկեղեցին

Ինչպէս ներկայ ժամանակիս, նոյնպէս ալ անցեալ հեռաւոր դարերու մէջ, ազգի մը քաղաքակրթութեան և զարգացման ինչ աստիճանի վրայ գտնուիլը կապացուցանեն այդ ազգին նոյն ժամանակի գիտութիւններն ու արուեստները: Այդ ապացոյցները՝ մինչև մեր օրերը հասած են մասամբ, աւելի կամ նուազ կանգուն մնացած յիշատակարաններու միջոցով և մասամբ ալ պեղումներու շնորհիւ:

Ո՛չ մէկ գրիչ և պատմութիւն այնչափ պերճախօս չեն կարող վկայել հնադարեան մարդկութեան նկարագրի մասին, որչափ այն այլանդակուած, ժանգոտած, հողաթաթախ առարկաները, որոնք դուրս կուգան բազմադարեան փլատակներու տակէն, և իրենց մէջ կը ցոլացնեն նախնեաց ոգիին և արժանաւորութեանց ճշգրտագոյն պատկերները:

Քաղաքակրթուած ազգերը միշտ ամենաարժանաւոր տեղը տուած են, շատ դարեր առաջ, իրենց գոյութեան կենդանի վկայ, և իրենց նախնիքներու հանճարին թարգման ամենաանպէտ կարծուած բոկորներուն իսկ: Միլիոններ ծախսած են զանոնք խնամքով պահպանելու համար, և հպարտ պարծանքով մը ցոյց կուտան աշխարհին: Մենք հայերս միայն անտաքներ գտնուել ենք այս մասին, մեր անցեալ քաղաքակրթութեան ապացոյցները ոչ միայն օտարներուն, այլ նոյնիսկ մեր հարազատ զաւկներուն ցոյց տալու մէջ աններելի կերպով անփոյթ գտնուել ենք:

Սօսքս մասնաւորապէս հայկական հին գեղարուեստի մասին է: Կ. Պոլսի Գեղարուեստից Ճեմարանի ուսանողութեանս շրջանէն սկսած, մեծ հետաքրքրութեամբ կը թղթատէի հատորներ, տեսնելու և ուսումնասիրելու համար հին և նոր ճար-

տարապետական ոճերը: Դժբախտաբար, ոչ մէկ տեղ չի պատահեցայ «հայկական ճարտարապետութիւն» խորագրի տակ բացուած բաժնի մը, ոճերու պատմութեան և ուսումնասիրութեանց շարքին մէջ: Հետևաբար, հայ ոճի մը գոյութիւնը չէի երևակայեր իսկ: Թէև մասնաւոր հատորներու մէջ պատահած եմ հայոց հին յիշատակարաններու և ճարտարապետական հատուկոտորներու, սակայն անոնք ալ բաւական չէին լիովին համոզելու՝ հայկական ինքնուրոյն ոճի մը գոյութեան: Այս տեսակէտով խիստ դատապարտելի են Կովկասի մէջ վաղուց ի վեր գոյութիւն ունեցող արուեստագէտները. որովհետև ամբողջ Կովկասը լեցուն է հայ ճարտարապետութեան թանկագին գոհարներով և ոչ ոք չէ մտածեր այդ գեղակերտ նմոյշներէն օգտուիլ, և կամ գոնէ հայ սեփականատէրերու շէնքերը զարդարել հայ ճարտարապետութեան առանձնայատուկ մանրամասնութիւններով:

Ալեքսանդրապոլի հայ ժողովուրդը միայն, առաջինը և վերջինը՝ ազնիւ նախանձախնդրութիւնն ունեցեր է, հայ ճարտարապետութեամբ և մասնաւորապէս Անիի կաթողիկէ մայր եկեղեցիին ճիշտ համանման եկեղեցի մը շինելու: Սակայն, ինչպէս կ'երևի, շատ մը տեղերու ժողովրդի պէս, շփոթելով ճարտարապետի մը և հասարակ քարտաշ վարպետի մը արժանաւորութեանց աստիճանը, առաւելագոյն քուէն տուեր է հասարակ քարակոփներու: Եւ այդ պատճառով ալ՝ իրենց եկեղեցիին, հայկական ոճէ և Անիի մայր եկեղեցիին ներութիւններէն ու վայելչութիւններէն զուրկ ըլլալէն զատ, արաբական անհամ քանդակներով ծանրաբեռնուած զանգուած մը եղեր է:

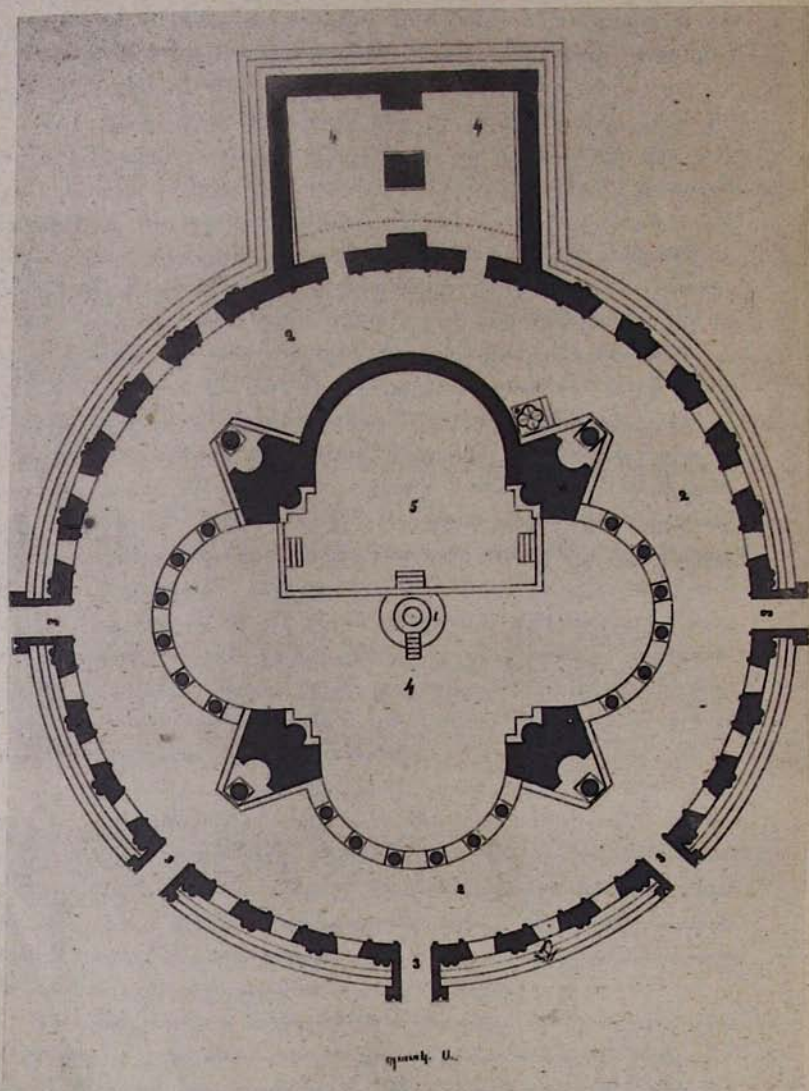
Եւրոպացիներ մեզմէ շատ աւելի են հետաքրքրուեր մեր հին արուեստներով: Վերջին 60—70 տարուան մէջ, շատ մը եւրոպացի գիտնական ճանապարհորդներ հետաքրքրութեամբ շրջեր են հայոց հին աւերակները, քիչ թէ շատ աշխատեր են չափազրել, գծագրել: Հայր Ալիշան ահա այդ աշխատութիւններէն օգտուեր է: Այդ ճանապարհորդներու աշխատութեանց մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնեն Բրոսսէի և Տէքսիէի գործերը, բայց դժբաղդաբար, անոնք ալ, կը համարձակիմ ըսելու որ գրեթէ անպէտք են: Վասնզի նկարագրական մասերը միշտ շփոթ, մէկը միւսին տեղ առնուած, իսկ արուեստական մասերը բոլորովին սխալ և այլանդակուած են: Չափերու, ձևերու խոշոր սխալներէ զատ՝ նկարուած են այնպիսի կտորներ, որոնք բնաւ գոյութիւն չեն ունեցեր տեղին վրայ. և ասոր հակառակ՝ անտես ըրած են այնպիսի հրաշակերտներ, որոնք իրաւամբ հիացում պիտի պատճառէին ներկայ գիտական ու գեղարուեստական աշխարհին: Այս խեղաթիւրուած մասերը մի առ մի կը ներկայացնեմ յետոյ:

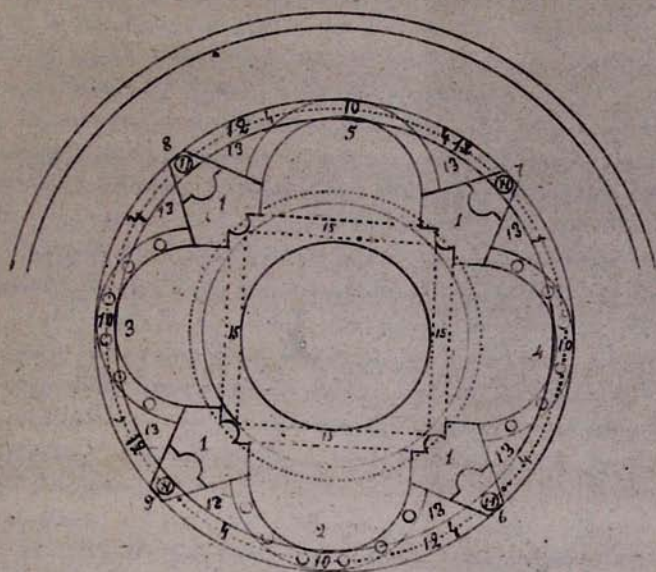
Ես այս ամենը տեսայ, երբ երկու տարի առաջ այցելեցի Անին, Զարմանքով կը դիտէի չորս կողմս, և չէի ուզեր հաւատալ տեսածներուս իրականութեան: Օր օրի հետաքրքրութիւնս կ'աւելանար, և ամենէն անշաւ քարակոյտերն իսկ ըռնի ուշադրութիւնս կը հրաւիրէին իրենց վրայ: Ամեն կիսափուլ շէնք, ամեն բլրացած հողակոյտ իր ծոցին մէջ առատօրէն պահած էր գեղաքանդակ սիւներ, խոյակներ, պսակներ, և խաչքարեր, որոնց առջև մեր բարեպաշտ քրիստոնեայ մամիկները՝ ժամերով ծնկաչոք՝ կուրծքերնին ծնծեր էին:

Ամեն բան թէև հին, բայց նոր էր ինծի համար, նոր թէ ձևով և թէ ոճով. առաջին անգամս էր որ կը տեսնէի այդ բոլորը: Իրարու յաջորդող զանազան զգացումներով՝ յուզումի տխրութեան և ուրախութեան մէջ երկար տարուբերութիւն չեմ տոյ, սիրով փարեցայ մեր պապերէն մեզ միակ ժառանգութիւն մնացած այդ տխուր և սրբազան յիշատակներուն: Ուխտեցի մնալ այնտեղ, աշխատիլ, տքնիլ, մէկ կողմէ աշխատութեանս արդիւնքը հայ ժողովուրդին ներկայացնելու անխառն ուրախութիւնը վայելել, իսկ միւս կողմէ, մեր ցեղի հանճարի չնաշխարհիկ բեկորները՝ փլատակներու և գերեզմանական տխուր հողակոյտերու տակէն ազատելով ցոյց տալ նաև ամբողջ գիտական աշխարհին: Կը յուսամ այսպէսով մասամբ թեթևացուցած ըլլալ անտարբերութեան մասին մեր վրայ բարդուած դառն մեղադրանքը, և հաստատել թէ՛ հին դարերու մէջ, մենք ալ ունեցեր ենք մեր ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնը, արուեստները, և գիտցեր ենք ապրիլ ոչ թէ իբրև գնչուներ, վրանաբնակ թափառիկ ցեղեր, ինչպէս կ'արծեցին քանի մը ցամաք պատմաբաններ, այլ իբրև մարդ, իբրև կուլտուրական ժողովուրդ, որ իր անթիւ տառապանքներուն և դժբաղդութիւններուն մէջ չէ մոռցեր ստեղծել գեղեցիկն ու վսեմը:

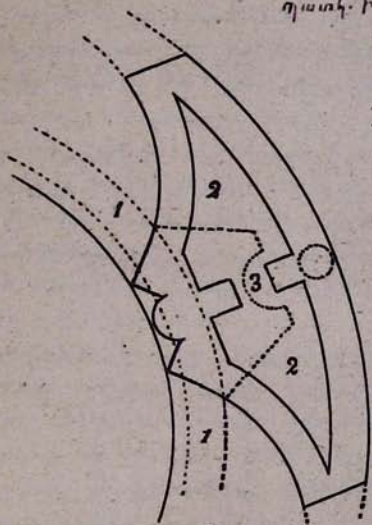
Որչափ որ նպատակս էր Անիի կանգուն, կիսականգուն շէնքերը չափազրել, փլատակները հնար եղածին չափ վերակազմել, բոլոր՝ գետինները թափած ճարտարապետական բեկորները, ոչ մէկը անկարելոյ չի համարելով խզմտօրէն ընդօրինակել, միւս կողմէ ալ գաղափար յղացայ, Անիի սկզբնական շրջանէն այնչափ զարգացած և ճոխացած ճարտարապետական արուեստին սկիզբը կամ ծագումը գտնել:

Պատմագիրներու նայելով Անին ծաղկիլ սկսեր է Զ-դ դարու վերջերը: Նոյն ժամանակէն գոյութիւն ունեցող շէնքերն անհերքելի կերպով կապացուցանեն թէ միևնոյն դարուն՝ Անիի մէջ ճարտարապետութեան արուեստը բարձրագոյն աստիճանի մը հասած էր, և այդ ժամանակի շէնքերն են որ յստակ կերպով

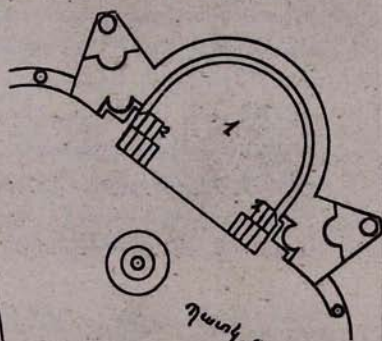

դասկ. Բ.

դասկ. Գ.

դասկ. Դ.

ցոյց կուտան հայ ճարտարապետութեան ինքնուրոյն տիպը, որը ժամանակի ընթացքի մէջ հետզհետէ այլափոխուել է մասամբ, օտար ճարտարապետութիւններու ազդեցութեան տակ, ընդունելով և ձուլելով իր մէջ օտար ոճերու մասունքներ: Այդ մասին յետոյ պիտի գրեմ, ցոյց տալու համար բոլոր օտարամուտ մանրամասնութիւնները և հատուկութիւնները:

Հայ ճարտարապետութեան ինքնուրոյն ոճին ուրուագիծը կամ ծագումը գտնելու համար պէտք էր դիմել հնագոյն յիշատակարաններու: Առիթը ներկայացաւ ինծի, երբ այցելեցի Էջմիածինէն չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Առապարի ս. Գրիգոր կամ Զուարթնոց եկեղեցիի աւերակները, որոնք նշխարներն էին 7-րդ դարուն շինուած հոյակապ գործի մը:

Այստեղ հիացումս ալ աւելի մեծ եղաւ, որովհետեւ, թէև քանի մը դար աւելի հին քան Անին, բայց արուեստի տեսակէտով աւելի վսեմ հրաշալիքներ կը պարունակէր. կային այնպիսի նորութիւններ, որոնց գիտական, ճարտարապետական խիզախութիւնը ժամանակակից արուեստագէտներէ ոմանց պատրանք թուեցաւ:

Զուարթնոց եկեղեցիի մասին, Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վ. Տէր-Մովսէսեան՝ քննական, նկարագրական և պատմական մանրամասն տեղեկութիւններ պարունակող ընդարձակ գործ մը պատրաստած ունի, որը շուտով լոյս կը տեսնէ. ընթերցողներուն կը յանձնարարեմ այդ բազմաշխատ և հետաքրքիր գործը: Իմ նպատակէս դուրս է այդ եկեղեցիին փառքն ու շուքը նկարագրել. ես պիտի ջանամ իր խոշոր գծերուն մէջ ցոյց տալ այն ուսումնասիրութիւնները, որ ես կատարեցի այս եկեղեցիի կազմութեան, ոճի և արուեստագիտական զմայլելի նրբութեանց, տարողութեանց (résistance) հաշիւներու և ներկայիս անհաւատալի կերպով յանդուգն վստահութեամբ կառուցուած մասերուն վրայ, որոնց քննութեան նուիրուեցայ մօտ երեք ամիս շարունակ:

Առաջ, մտադիր էի միայն բեկորները չափագրելով բաւականանալ. սակայն, երբ սկսեցի լրջօրէն քննելու և բեկորները չափելով տեղին վրայ համեմատելու, այն ատեն համոզուեցայ, որ գտնուած բեկորները բաւական պիտի ըլլային ամբողջ շէնքը վերակազմելու (restituer), եթէ սակայն մասամբ ևս շարունակուէին պեղումները:

Տեղին պահապան Սաչիկ վ. Դատեան, մեծ փութաշանուրթեամբ վերսկսեց ընդհատուած պեղումները, փափաքելով պարտաւորութեամբ տեսնել իր նախնիքաց չորս տարիներու տաժանակիր ջանքերն ու աշխատութիւնները:

Անձամբ հսկեցի պեղումներուն, և մի առ մի չափագրեցի, բաղդատեցի, համեմատեցի իւրաքանչիւր քարի, բեկորի ինչպէս տեղն ու դիրքը: Ապարդիւն չանցաւ այս վերջին աշխատութիւնս. նպատակիս հասած էի գրեթէ:

Այս վիթխարի աւերակին մէջ ինձ հանդիպած արուեստագիտական հսկայ մեծագործութիւնները և գեղարուեստական նրբութիւնները աւելի պարզ ցոյց տալու համար, հարկ համարեցի ընդհանուր յատակագծի մը հետ տալ նաև անոր կազմական կարևոր մասերու քանի մը ուրուագծերը:

Շինութեան ոճին վրայ գրելէ առաջ, պարզեմ անոր ընդհանուր կազմութիւնը հաստատուն փաստերու վրայ հիմնուած, որոնք մինչև այժմ գոյութիւն ունին այնտեղ, և զորս ամեն ձեռնհաս անձ կարող է ստուգել: Իսկ ինչ որ իմ կողմէ ենթադրութիւններ են, անոնք ալ կը յանձնեմ արուեստագէտներու լուրջ ուշադրութեան:

Տեղին վրայ մասամբ անաղարտ մնացած է միմիայն յատակագիծը, որուն զրսի կողմէն, տեղ տեղ, կը նշմարուին աստիճաններու մնացորդները. իսկ ներսի կողմէն գրեթէ անջնաս է: Ինչպէս կերևի յատակագծէն (Պատկ. Ա.) շէնքին ամբողջութիւնը մեծ բոլորակ մըն է, որուն տրամագիծը 35,75 մետր: Արտաքին պատը դրսէն անկիւնաւոր է, իսկ ներսէն բոլորովին կլոր. այդ կլորութեան վրայ շարուած են 64 կիսասիւներ 24 սանտ. տրամագծով: Մէկգմէկէ ունեցած հեռաւորութիւնները երկու հաւասար չափերու բաժնուած են. դռներ և պատուհաններ դռնուած սիւնամիջոցներուն (entrecolonnement) լայնութիւնն է 1,68 մետր, իսկ անմիջապէս անոնց կից եղողներունը 1,18: Այսպէս՝ մէկ լայն, մէկ նեղ սիւնամիջոցներ յաջորդաբար շարունակուած են ամբողջ բոլորակին վրայ:

Եկեղեցիի կեդրոնէն հաւասար հեռաւորութեան վրայ զետեղուած են չորս մեծ, լայնանիւտ և հաստահեղոյս մայր սիւները, (Պատկ. Բ. 1) և այդ սիւններուն միացած են չորս կիսաբոլորակներ (Պատկ. Բ. 2, 3, 4, 5), որոնց մէկը զոց պատ մընէ և կը կազմէ սեղանը, իսկ միւս երեքը սիւնազարդեր են. այսպէսով եկեղեցիին ներքին մասը՝ ստացած է կիսաբոլորակներէ կազմուած խաչաձև մը՝ կեդրոնը ունենալով մկրտութեան նախկին աւազանը (Պատկ. Ա. 1), որը մէկ կողմանէ հայոց սկիզբէն ի վեր աւանդաբար ընդունած խաչաձև, խորհրդաւոր յատակագիծը կը ձևացնէր, միւս կողմէն ալ, տաճարը՝ աղօթող ժողովուրդի մասէն կը բաժնէր (Պատկ. Ա. 2):

Ահա այս տեղէն կըսկսի երևնալ ճարտարապետին բաղ-

մակողմանի հմտութիւնը: Գեղարուեստական ճաշակի մասին կը վկայեն նուրբ ու գեղեցիկ քանդակները և անոնց վայելուչ պատշաճութիւնով դասաւորութիւնը, ասոնցմէ զատ զարմանալու աւելի մեծ պատճառներ ունենք. այդ շէնքի կըմախքին կազմութիւնն է, որուն խիզախ յղացումները անսպասելի էին 7-դ դարու Արևելքի ճարտարապետութիւնէն:

Առաջին առթիւ մարդ պահ մը կը շուարի յատակագծին վրայ շատ մը անօրինակ ձևերու առջև. տեղ տեղ կը տեսնուին կարծես աննպատակ դրուած սիւներ, խորշեր, տարօրինակ ձևերով խոյակներ. սակայն երկար հետազոտութենէ յետոյ ատենք այնպիսի վայելուչ կերպով իրենց տեղերը կը բռնեն, որ այլևս ճարտարապետի հանճարին և հնարամտութեան վրայ զարմանալէ զատ մեզի ոչինչ չի մնար ընել:

Ինծի պէս շատեր երկար մտածեցին, թէ ի՞նչ պատճառով զետեղուած էին գմբէթակիր մայր սիւներու ետեւը չորս մեծ, անջատ, կլոր սիւները (Պատկ. Բ. 6, 7, 8, 9), որոնք բացի այն որ սիւնազարդի սիւներէն աւելի հաստ էին, ունէին բոլորովին արտասովոր ձևով, անհաւասար կողմերով տարանկիւն խոյակներ, որոնց ճակտին վրայ քանդակուած էին գեղակերտ, թևատարած մեծ արծիւներ:

Ինծի հետգհետէ պարզուեցան այդ բոլորին պատճառները: Այդ արտասովոր խոյակներով սիւները այդ տեղերը դրուած էին, ոչ թէ զարդի և վայելչութեան համար, այլ իրենց յատուկ խիստ կարևոր պաշտօններով, որոնց մէկն ալ, կարծես, ի միջի այլոց, մեզ հրաւիրել էր 14 դար յետոյ ժամանակի մեծ վարպետի հանճարին առաջ յարգանքով ու անխաժանքով խոնարհիլ:

Ներսի խաչաձև մասը ծածկուած է եղեր գմբէթով, իսկ դրսի աղօթող ժողովուրդին բաժինը շուրջանակի կամարով: Բայց ի՞նչպէս կարելի էր դրսի բոլորակ պատէն կամար մը դարձնել դէպի ներս, ամբողջ բոլորակի շրջանակին վրայ, քանի որ բնական օրէնքով պէտք էր որ գտնուէր ներսը, դրսի պատին զուգահեռական յնակէտ մը կամ պատուանդան մը, որպէսզի դրսէն մեկնող կամարը կանոնաւոր կերպով գար և հանգչէր ներսի պատուանդանին վրայ:

Ներսի կիսաբոլորակներէ կազմուած խաչաձև մասը ոչ միայն զուգահեռական չէր դրսի պատին, այլ և զանազան անկանոն ուղղութիւններով ներս մտած, դուրս ելած էր: Ուստի ճարտարապետը, նոյն դարու նորահաւատ քրիստոնեաներու նուիրական խաչաձևը պահելու համար՝ գիմեր է այդ չորս մեծ արծուխոյակ կրող սիւներու օգնութեան, որպէսզի անոնց միջո-

ցով կազմէ դրսի պատին՝ զուգահեռական բոլորակ խաբիսի մը, ծածկելու համար աղօթող ժողովրդի բաժինը: Արդ, ճարտարապետը այնպիսի տեղ մը զետեղեր է այդ չորս մեծ սիւները, որ լիովին տուեր են պահանջուած դրսի պատին զուգահեռական գիծը: Կեդրոնէն հաւասար հեռաւորութեան վրայ կը գտնուին թէ արծուեխոյակ կրող սիւները և թէ խաչաձևի կիսաբոլորականներու մէջտեղի սիւները: այնպէս որ, եթէ կիսաբոլորականներու մէջտեղի սիւներուն կեդրոնէն (Պատկ. Բ. 10) սկսած դրսի պատէն զուգահեռական բոլորակ մը (Պատկ. Բ. 12) գծենք, գիծը կ'անցնի ուղիղ արծուեխոյակ կրող սիւներուն ալ ճիշտ կեդրոնէն (Պատկ. Բ. 11):

Գծին ուղղութիւնը գտնելը բաւական չէր. պէտք էր այդ ուղղութիւնով հաստատուն պատուանդան մը շինել. այստեղ յըզացեր է հանճարեղ ճարտարապետը յանդուգն գաղափար մը. ունենալ բոլորակ պատուանդան մը, կախուած մեծ մասամբ օդին մէջ: Նախապէս չորս արծուեխոյակաւոր սիւները գմբէթարդ կամարներով միացուցեր է ետևի մայր սիւներուն, յետոյ այդ չորս սիւներու խոյակներուն վրայէն սկսելով դրսի պատին զուգահեռական կորութեամբ դէպի աջ ու ձախ կողմերը աղեղներ ձգել է, որոնք գնացեր հանգչել են սիւնազարդերու մէջտեղի սիւները իրարու միացնող կամարներուն վրայ (Պատկ. Բ. 10): Այսպէս յաջորդաբար ձգուած ութ զօրեղ աղեղներն (Պատկ. Բ. 4, 4, 4, 4, 4, 4, 4, 4) իրենց մէկ ծայրին յենակէտ ունենալով արծուեխոյակները, միւս ծայրին սիւնազարդի միջին սիւները կապող կամարները, տուեր են բոլորովին հաստատուն բոլորակ պատուանդան մը դրսի պատէն մեկնող կամարին և միանգամայն զուգահեռական դրսի պատին:

Կիսաբոլորականներու մեծ սիւներու հետ միացած տեղերը, որ վրայի բոլորակ պատուանդանը կազմելէ յետոյ եռանկիւնի ձևով բաց կը մնային (Պատկ. Բ. 13) լեցուած և ապահովուած են քանդակազարդ, գմբէթարդ կամարներով, որոնք սկսելով սիւնազարդի աղեղներու անմիջապէս վերևէն՝ կը հասնէին մինչև ութ մեծ աղեղներու ստորին շրթունքներուն:

Կը մնար մեզ մտածել թէ արդեօք կարելի՞ էր առնուազն տալ մետր երկայնութիւնով, այդպէս մէկ կէտէն դէպի միւսը կոր գծով ձգուող աղեղներու հաստատութեան և ապահովութեան վստահիլ, քանի որ այդ աղեղները սահմանուած էին իրենց վրայ կրելու կարգ մը պատերու, կամարներու, տանիքներու եւ այլն ահեղ ծանրութիւնները: Անշուշտ ճարտարապետը հաստատ համոզուած էր որ, դրսի պատէն մեկնող

կամարին ներսի կողմի կողերը բաւական զօրաւոր յենարանի պաշտօն պիտի կատարէին:

Արտաքին պատին միայն երեք աստիճաններն են բոլորակ, աստիճաններէն վեր բոլորակը բաժանուած է 32 անկիւններու կամ կողմերու, հաշուելով նաև ետևի քառակուսի մասին բոլորակին վրայ գրաւած տեղը: Իւրաքանչիւր կողմերը միացնող անկիւններուն կպած են զոյգ որմասիւններ քանդակազարդ խոյակներով. այս սիւններն ալ իրարու միացած են խաղող, նուռ և ուրիշ գեղեցիկ moulure-ներ քանդակուած կամարներով:

Այս ամեն կամարներու տակ, բացի հինգ դռներէն (Պատկ. Ա. 14...), վերերը կիսաբոլորակներով վերջացող երկայն պատուհաններ շինուած են 1,20 մետր լայնութիւնով: Այդ զոյգ որմասիւններու իւրաքանչիւր խոյակէն վեր, աղեղներու միացած մասին վրայ քանդակուած են եկեղեցիի շինութեան ժամանակակից աշխատաւոր եկեղեցական և աշխարհական անձերու բարձրաքանդակ պատկերները. բանալի, բահ, բրիչ կամ այլ գործիքներ բռնած ձեռքերնին: Մասնաւորապէս ուշագրաւ է պատկեր մը, որուն գլխի վեղարը ցոյց կուտայ թէ եկեղեցական մըն է, որը մէկ ձեռքով բահ և միւս ձեռքով բրիչ բռնած է, և որու գլխուն շուրջը գրուած է «Յօհաննա» անունը:

Շուրջանակի այս կամարները ձգուելէն յետոյ նուաճ և խաղողի քանդակներով զարդարուած գօտի մը կը շրջապատէր շէնքը: Այդ գօտին կամարներէն բարձր էր, 30 սանտ., հորիզոնական գծով. իսկ վարի կողմերը՝ եռանկիւնի ձևով ամփոփուելով իրարու մօտեցող կամարներու մէջ, իջած էին մինչև բարձրաքանդակ պատկերներու գլխին վերև:

Այս քանդակազարդ գօտիէն վեր, մէկ մետր տեղ սրբատաշ քարերով պարապ ձգուելէն յետոյ զետեղուած են զանազան տեսակ շրջանակներով քանդակազարդուած բոլորակ պատուհաններ, որոնք իրենց շրջանակներով միասին 2 մետր տրամագիծ ունին: Այս պատուհաններն ալ վարի մեծ պատուհաններուն ճիշտ վերերը մէկ ուղղահայեաց գծի վրայ կը գտնուէին: Այս երկրորդ շարքի պատուհաններէն վեր ալ դարձեալ մէկ մետր սրբատաշ քարերով պարզ պատ հիւսուելէն յետոյ, դրուած է պսակը և պսակէն յետոյ արտաքին մասը ծածկող տանիքը:

Խաղող և նուռ քանդակուած գօտիէն վեր մինչև պսակը, շէնքին շրջանակը փոխանակ 32-ի՝ բաժնուած է 64 անկիւններու: Այս հնարամիտ գործողութիւնով այնքան բթացեր են անկիւնները, որ շրջանակը անկիւնաւորէ աւելի բոլորակի երևոյթը ստացեր է, և այսպէսով հնարաւոր եղեր է խուսափիլ

վրան դրուած բոլորովին կլոր պսակին տակը գոյանալիք սուր անկիւններու անախորժ երևոյթէն և միւս կողմէ դիւրացուցեր է նաև կլոր ծածկոյթ մը շինելու գործողութիւնը:

Նախ քան գմբէթին կազմուիլը, ինչպէս ցոյց կու տան բեկորները, դրսէն եկող կամարը, ութ աղեղներէ ձևացած բոլորակ պատուանդանին վրայ հանգչելէ յետոյ, ուրիշ պատ մը շարունակուած է բարձրանալ նոյն բոլորակ պատուանդանին վրայ:

Այս վերջին պատին գուգահեռական կլորութեամբ հաւասարապէս բարձրացած էր երկրորդ պատ մը, որը իբր պատուանդան ունեցեր է մեծ մայր սիւնները իրարու միացնող աղեղներու միջոցով կազմուած օղակը (Պատկ. Բ. 15) և հաւանականաբար, այս պատը ոչ թէ գոց, այլ սիւնազարդ մը եղած ըլլալու է: Այս սիւնազարդի և իր դիմացը գտնուող իրեն գուգահեռական պատի մէջտեղ մնացած պարագութիւնը գոյացուցած էր առնուազն չորս մետր լայնութիւնով gallerie մը առաջին ծածքին տակ, որը շատ հաւանականաբար ծառայեր է իբր վերնատուն, որուն վրայ կը բացուէին մայր սիւններու վերին մասերուն մէջ շինուած պահարաններու մուտքի դռները: Բեկորներու մէջ այս պահարանները խիստ որոշ կերպով կերկին, (Պատկ. Գ.) որոնք երկու բաժանում ունէին և իրարու հետ կը հաղորդակցէին կամարակապ դռնով մը (Պատկ. Գ. 3): Իսկ թէ այդ պահարաններու մուտքի դռները Թր կողմի վրայ բացուած էին, յայտնի չէ:

Փակագծի մէջ ըսենք որ, պեղման ժամանակ, հարաւարեւելեան սիւնին վրայի պահարանի փլատակներէն իմ ներկայութեան դուրս եկան, ծալ ծալ՝ իրարու վրայ շարուած՝ գոյնը գոյն զգեստեղէններ՝ բոլորովին մոխրացած, բազմաթիւ կանթեղներու կտորներ և կանթեղներ, ջահեր կախելու յատուկ պղնձէ կեռեր են:

Այս երկրորդ պատերու մասերն ալ որոշ չափով բարձրանալէ յետոյ, ծածկուած է գմբէթը, (գմբէթին բարձրութեան ճիշտ չափը յայտնի չէ) հաւանականաբար գնդաձև, որովհետև աւերակներուն մէջէն գտնուած են կղմինտրներ, որոնք դէպի երկայնքը թեթև կորութիւն մը ունին. ասկէ կարելի է հետևցնել, թէ գմբէթը գնդաձև եղած ըլլալու է, թէպէտ և նոյն ժամանակին շինուած հայ եկեղեցիներու գմբէթները միշտ կոնաձև են:

Ինծի յայտնի չէ արևմտեան «կողմի քառակուսի մասին ինչ ըլլալը (Պատկ. Ա. 4). միայն այսչափ կրցայ հասկանալ որ անիկայ երկյարկանի էր. տակի յարկը, մէջտեղի քառակուսի մեծ սիւնին օգնութեամբ երկու կամարներով ծածկուած էր

եկեղեցիի յատակէն առ առաւելն մէկ և կէս մետր բարձր. և յետոյ կրկին քառակուսիին վրայ շարունակուած էր դրսի պատը, որը ապահովաբար այնչափ բարձր չէր, որչափ եկեղեցիի առաջին յարկը:

Ես կենթադրեմ որ նյա մասին մէջ կը գտնուէր վերնայարկ զալրոյիին մուտքը, ապա թէ ոչ ներսէն ոչ մէկ տեղ սանդուխի հետք չի կայ, դէպի զալրոյի կամ վերնայարկ պահարանները բարձրանալու համար:

Անպատշաճ է կարծել որ շարժական փայտէ սանդուխներու միջոցով գործածութեան մէջ դրուած ըլլան այդ վերնայարկ պահարանները:

Նախ որ այդ բարձրութեան չափով ամենաթեթեւ փայտէ շինուած սանդուխն անգամ, նոյնիսկ երեք մարդու համար դիւրատար բան չէր ըլլար. և երկրորդ, չի մոռնանք մանաւանդ նկատել, թէ այդ տեսակ հսկայ շէնքի մը ճարտարապետը, որ հանճարի թուիչներ ունեցեր է, որ գիտցեր է ամեն բան աննման վայելչութեամբ, հիանալի պատշաճութեամբ և հազուադիւս նրբամտութեամբ յղանալ, դասաւորել և զարդարել, միթէ կարող էր շարժական սանդուխով մը բարձրանալու հասարակ ու գոհիկ միջոցին դիմել: Այս կենթադրութիւնը պարզապէս նախատական կը գտնեմ այդ մեծ արուեստագէտի հանճարին համար:

Զուարթնոց եկեղեցին ընդհանրապէս հռովմէական, բիւզանդական, յունական և հայկական ոճերու խառնուրդ մը կը ներկայացնէ: Իր ընդհանուր ձևով մինչև հիմայ գոյութիւն ունեցող թէ հին և թէ նոր ոչ մէկ եկեղեցիի նման չէ. գոնէ ես առաջին անգամն է որ կը հանդիպիմ եկեղեցիի մը, որուն մէջտեղը դրուած ըլլան սեղանը և տաճարը, և անոնց շուրջը՝ ամբողջ սեղանին ետևի մասն ալ միասին առնելով, յատկացուած ըլլայ աղօթող ժողովուրդին:

Այս ձևը ինձի կը յիշեցնէ Սողոմոնի տաճարը, որուն կեդրոնը դրուած էին սրբութիւն-սրբոցը և տապանակ ուխտին, որոնց առջև կ'աղօթէին քահանայապետները. տապանակ ուխտիին և քահանայապետներու յատկացած մասը բաժնուած էր քառակուսի սինաղարդով, որուն ետևը շուրջանակի կը կենար ապաշխարող ժողովուրդը: Թերևս քրիստոնէութեան նորադարձ հայերը՝ Ենովայի մեծ մարգարէին, Իսրայէլի իմաստուն թագաւորին հուշակաւոր տաճարէն ազդուած ըլլան իրենց եկեղեցին շինելու ժամանակ. և իբրև քրիստոնեայ՝ փոխանակ սրբութիւն-սրբոցի և քահանայապետներու բաժնի նման քառակուսի

ձև տալու, քրիստոնէութեան խորհրդանշանին ձևը տուած են. խաչաձև շինած են:

Մեծ սիւներու խարխախները բիւզանդական են, իսկ խոյակները բոլորովին ինքնատիպ, բացի վրաները յարմարցուած յունական խոյողներէն (volute): Կողովներու մանուածոյ քանդակները զուտ հայկական են: Բոլորովին ինքնատիպ է նաև արծուեքանդակ կրող խոյակներու ձևը, որը միմիայն Զուարթնոց եկեղեցիին մէջ գործածուած է. պէտքն է որ ստեղծեր է այդ ձևը և արտասովոր մեծութիւնը, և ոչ թէ ճաշակը. այդ խոյակներուն վրայ է որ նստեր են աջ ու ձախ կողմէն՝ ութ մեծ աղեղներու իւրաքանչիւր ծայրերը, ետևի կողմէն՝ զիրենք ժայր սիւներուն միացնող դմբէթներու ոտքը, և առջևէն, դրսի պատէն մեկնող կամարին մասը: Այդ ձևով և այդ մեծութեամբ խոյակ մը միայն կրնար հանգիստ տալ չորս զանազան կողմերէ անհաւասար չափերով և անկանոն ուղղութեամբ եկող կամարներու ծայրերուն:

Ներսի բոլորակ պատին կպած փոքր որմասիւններու խոյակները զուտ հռովմէական են, լերկ կմախքը կորնթական զարդախոյակներու. այս ձևը շատ յաճախ գործածուած է հռովմէական հին շէնքերու մէջ: Նոյնպէս արտաքին երեսի զոյգ սիւնները միացնող կամարներու խաղող քանդակուած մասերը հռովմէական են. միակ տարբերութիւնը այն է, որ Զուարթնոցի կամարներուն վրայ քանդակուած խաղողին տեղ՝ հռովմէացիներ քանդակած են իրենց ոճին յատուկ ծաղիկներ և տերևներ՝ նոյնպէս ոլորուն ցօղունի մը վրայ: Իսկ moulure-ներուն մէջ բիւզանդականին խառն հայկական գծեր կը նշմարուին, թէև իրենց ամբողջութեամբ հպատակած չեն հայկական ճարտարապետութեան ընդհանուր օրէնքին. այսինքն յունական կամ բիւզանդական ոճերու նման moulure-ները փոխանակ հետգհետէ դէպի խորը գնալու, քանդակուած են հաւասար բարձրութեան վրայ, բան մը որ յատուկ է միայն հայ ուճին:

Շէնքին պսակը զուտ հայկական է, թէ ձևով և թէ քանդակով:

Ամփոփելով մեր խօսքը, ըսենք, որ զետեղել՝ հասարակ հրաբլխային քարէ չորս սիւներու և չորս փոքր կամարներու վրայ, դրսի պատին զուգահեռական կորութեամբ ութ աղեղներ, և այդ աղեղներու կողերը լեցնելով գազաթին հաւասարեցել, կազմելու համար հորիզոնական պատուանդան մը, 85 մետր երկայնութեամբ, աղեղներ, որոնք իրենց վրայ կը կրեն առ նուազն 6—7 մետր բարձրութեամբ շուրջանակի հսկալ պատի

մը ծանրութիւնը, և դրսի պատէն մեկնող կամարի զանգուածին կէսէն աւելի ծանրութիւնը ու նորնպէս տանիքին ծանրութիւնը—հանճարի այնպիսի յանդուգն ու հոյակապ սլացք մըն է, որ պատիւ կը բերէ հայ անունին:

Այստեղ ոչ վայրենի ուժն է մեզ զարմացնողը, ինչպէս Եգիպտոսի պիրամիտներու և այլ շէնքերու մէջ, ուր կը տեսնենք 20 խորանարդ ծանրութեամբ միապաղաղ քարը մինչև 30—40 մետր բարձրութեան հանուած, և ոչ ալ ճարտարապետական քանդակներու և զարդանկարներու կատարելութեան հասած ներութիւնը, ինչպէս յունական և հռովմէական յիշատակարաններու մէջ. այլ ասոնցմէ տարբեր և գուցէ ասոնցմէ շատ վեր, ճարտարապետական այն խիզախ յղացումը, որով հայ մարդը՝ 80 սանտիմետր տրամագիծ ունեցող քարէ չորս սիւններու, և 60 սանտիմետր տրամագծով երկու սիւններ իրար միացնող չորս աղեղներու վրայ կախեր է հազարներով տոնն ծանրութիւն, տարողութեանց նրբին հաշիւներու մասին իր ունեցած կատարեալ հմտութեանը վրայ վստահ:

Թորոս Ժ. Թորամանեան

II ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Կոմիտաս վարդապետի արուեստը

Մեծ Պատի վերջնութեւր շաբաթում, Էջմիածնի միաբան Կոմիտաս վարդապետ, իր պատրաստած երգեցիկ խմբով՝ որ բաղկանում էր Ճեմարանի 60 սաներից, Արտիստական թատրոնում տուեց երկու համերգ, ուրբաթ, ապրիլ 1-ի երեկոյեան և կիրակի, 3-ի ցերեկին:

Համերգները կազմուած էին կրկին մասերից, եկեղեցական և ժողովրդական երգերից: Երաժիշտ վարդապետը՝ առաջին անգամ, դուրս էր գալիս իր երկարամեայ լուռ ու յամառ աշխատանքի արդիւնքը ներկայացնելու հայ հասարակութեան, և ինչ որ ներկայացնում էր, չէր նմանում բնաւ, մեր նախորդ երաժիշտների գործին: Դրա համար էլ՝ Արտիստական թատրոնի հասարակութիւնը այնքան չոգևորուեց Հայր Կոմիտասի համերգներով: Այդ սառն տպաւորութիւնը, մեր կարծիքով